

Др Милорад Екмечић

НАЦИОНАЛНА ПОЛИТИКА СРБИЈЕ ПРЕМА БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ И АГРАРНО ПИТАЊЕ (1844—1875)

Историска литература је мало посвећивала пажње односу аграрног питања и националних покрета у минулом стољећу. Прошла историографија је слабо тражила начина да прикаже њихово узајамно прожимање. Не може се ни очекивати научни интерес за односе аграрног питања према историским појавама које су с њим стајале у одређеним односима кад оно само за себе нема своје историографије и кад је такав интерес битно излазио из оквира прошле науке. Осим програмских напомена о том проблему¹⁾, ријетких за своје вријеме, и недовољно успјелих научних остварења интегралног јединства аграра и политике²⁾, нема озбиљнијих радова који би се тиме бавили. Сви покушаји да се од теорије направи стварна историја нису у детаљима успијевали.

У сложеном комплексу овог питања најзначајнији је однос аграрних покрета и српских националних организација које су у прошлом вијеку стваране по Босни и Херцеговини. Тај однос до данас није тражен. Све од открића српских тајних организација по турском државном подручју и њихове узбудљиве историје оне су остале до данас саме себи довољне и нису захтијевале детаљнију анализу. Сва каснија остварења, почета након првих открића, нису се битно разликовала од првобитних. Она су само материјално и у детаљима допуњавала ову историју, а нису јој додавале ниједну битно нову мисао. Оцјена српских националних организација наметала се из толе чињенице да су оне као тајне организације постојале у Босни и Херцеговини и до данас је остала углавном једнака. Мало је пера која ове организације нису приказала револуционарним, задовољавајући се непотпуним критеријем да су ове организације припремале устанак српског

¹⁾ Васиљ Поповић: Маргиналија к проблематици Ризорђимента и Југославенства. Југославенски историски часопис, 1935; Исти: Приказ књиге Васе Чубриловића »Босански устанак« 1875—1876, Исто 1—2, 1936.

²⁾ Васиљ Поповић: Аграрно питање у Босни и турској вреди за време реформног режима Абдул Меџида (1839—1861) САН, ПИ, СЛ 1049.

народа у Турској и радиле на њеном државном расулу. По тој мјери се цијенила њихова револуционарност. Социјални програм тих организација био је заобиђен и остао је за леђима појава патетичног значаја, у једнакој мјери као што је социјална страна покрета за српско национално уједињење прошлог стољећа у цијели остала у позадини.

Иако пасторче историографије, ово питање ипак има битан значај. Питање је у каквом односу стоји српска државна политика за припајање славенских области под Турском и аграрно питање у њима. Одговор би направио корак даље у историји тих организација, и било би прекорачено правило да се те организације приказују у најужем смислу политичких планова српске владе. Боље би се правила разлика између потеза администрације и шире националне идеологије. А идеологија ових организација, оно на чему су оне држале цијелу своју колосалну тежину, остала је слаба тачка литературе укључујући ту и њене најјејачије странце. Оставимо по страни баштињени обичај да програме српских националних организација вежмо за толе бојне поклике и заставе. Треба тражити да ли је у овим бојним реквизицима, поред патриотске епике која је јуначила и подизала на ноге, садржавана и тако неопходна премиса као што је рјешавање аграрног питања.

Године 1844 Илија Гарашанин је под утицајем польске емиграције стварао своје »Начертаније«⁴ које је дуго година претстављало државни програм мале Србије. Његов основни политички смисао састојао се у предвиђању расула Турског царства, које једнога дана нужно мора пропасти. Стијешњена између политичких интереса Русије и Аустрије на Балкану, Србија има за дужност да избјегава политички патронат сваке од тих држава и да корак по корак, на развалинама турске империје, изграђује своју нову државу. Отимајући камен по комен од Турске, задатак је српске политике да поново васкрсне из мртвих некадашње своје царство.

Рад међу народима на турској страни претстављао је прво практично остварење ове политике. У том погледу рад међу народом у Босни и Херцеговини имао је приоритетан значај за српску политику, а прикључење тих области српској држави претстављало би најглавнију радњу у cjелокупном подухвату растројства Турске и обнове српског царства.

Прве тајне организације Илија Гарашанин је почео стварати одмах након убличавања свог политичког програма. Иако има помена да је тајни рад у Босни почео већ 1845⁵, према слу-

⁴ Д-р Драг Страваковић: Србија пријемом јужних Словена 1842—1853, Београд 1932, стр. 12.

жбеној верзији његове историје, прве тајне организације почеле су се стварати тек 1846 године⁶). Већ двије године касније тај рад је био узео таквог маха да се могло говорити о споразумљењу са »околостојећим народима«⁷). Међутим, главни тајни рад у Босни и Херцеговини стварно је почео тек 1849 године, тиме што је тада створен један »Устав политичке пропаганде имајући се водити у земљама Славенотурским«. Организације које су тада створене⁸) углавном су имале задаћу да раде међу народом у Босни и Херцеговини и да га припреме за велики устанак. Међу агентима које српска влада на овај начин организује једнако се рачунало на лица обију хришћанских и муслиманских за које се предвиђала сарадња са босанским муслиманима за које се увијекимало мисао да су славенска браћа и да и њих овим радом треба обухватити.

Организације које су створане 1849 г. имале су краatak вијек. Године 1850 ове се организације службено продужују, али након три године политичке дјелатности оне се редом гасе, па нема изричитог помена о новим организацијама које су након тога створане. Није искључена могућност да је у том погледу и након 1853 нешто постојало, али је мало вјероватна могућност да је и после те године постојала организација која би се надовезивала на политичку дјелатност Гарашанинових агената.

Након 1849 г. ове су организације између осталог у својим политичким програмима имале задаћу босанске муслимане »против солдата царских лоптиривати, и на тај степен довести, да се обе стране лобију и тако Турци ослабе«⁹). Међутим, у овом се погледу није много направило, јер се у политичким подухватима, са оваквим програмом, мијешао дух традиције са новим жаргоном у коме се осјећала потреба сарадње са босанским муслиманима, али не и неодложна потреба давања политичких уступака. С тим у складу стајала је и оцјена покрета босанских бегова 1850, као борбе народних зулумчара за очување феудалних права без шире политичке позадине¹⁰).

Гарашанин је обновио своје организације тек године 1858, готово на истим темељима као и раније организације¹¹). Тада је створен један »план по коме се у овој 1858 години има радити«.

⁴ Атанасије Николић: Опис радње по предмету општег споразумљења за устанак и сједињење. Дипломатски архив Дубровник, Фонд Војислава Јовановића, Фасц. 161.

⁵ Гарашанин — Маринковићу, 22 августа 1846. Писма Илије Гарашанина Јовану Маринковићу, I, стр. 11.

⁶ Д-р Драг Страваковић: Политичка пропаганда Србије у југославенским покрајинама 1844—1858. Бгд. 1909.

⁷ Исто, стр. 11.

⁸ Гарашанин — Кишварцу 1 II 1852. Преписка Илије Гарашанина I, стр. 48.

⁹ Страваковић: Политичка пропаганда Србије.

Задатак је српске пропаганде био да организује писање адреса из Босне и Херцеговине за склапање савеза са Србијом. Субјект је радње, дакле, био хришћански народ у Босни и Херцеговини, који је имао да покаже »да никаква сила догађаја, нити је могла нити ће моћи икада раздвојити народ један од другог, који се не само по свом положају и по својој историји, него и по имену и по језику као јединствен и једној фамилији припадајући сматрати мора«¹⁰). Поред тога у оквир овог пропагандног рада улазиле су и оне радње које су раније тражене од српских агената, а биле су окренуте на стварање предуслова за избијање једног великог народног устанка.

И ова је организација била кратког даха. Већ годину дана касније она се таси и од тада ће се обнова организације подумати на нешто измијењеним темељима. Општи задатак агенција које су на овај начин створане до 1859 г. био је да различитим путевима припремају народни устанак у Босни и Херцеговини, те да протестима и молбама дају гласа против турске управе. Организације које је српска влада водила на турском државном подручју биле су један нов елемент у политичким покретима на Балкану и израз одређене националне идеологије која је историјски стварала политичку подлогу за канализацију народног незадовољства према турској управи.

Главна је питање како су ове организације до године 1859 приступале рјешавању аграрног питања у Босни и Херцеговини. То је питање претстављало главни политички феномен у историји покорених народа на Балкану. Оно је готово испуњавало сав политички кодекс њихових захтјева и у ширем смислу претстављало основу на којој су ницала ова каснија рјешења државног преуређења балканске Турске. Стога однос ових организација према аграрном питању претставља суштину политичког значаја тих организација.

Одмах се мора рећи да, према познатом материјалу¹¹), нема помена да је у програме рада ових организација улазила дефиниција о аграрном питању. Источетка се народни покрети нису посматрали у социјалном него у националном испољавању, па је и аграрно питање било излазило из тих оквира. Међутим, ако се то питање није свјесно стављало у политичке пројекте ових организација, оно ће се само по себи, силом своје природе, наметнути овим организацијама. Чак и у вријеме кад се изричито не спомиње (до 1859 године) оно је у извјесним завијеним формама стављено на дневни ред. Сама та чињеница да се аграрно питање не дефинише у цјелини јако је карактеристична и говори

¹⁰) Исто, стр. 36.

¹¹) Све податке из Страњковићевих дјела узео сам из поменутих два рада. Нису ми били приступачни извори које је Страњковић користио. Могуће је да у тим изворима има неискористених података на тему аграрног питања.

врло много. Само је у једном оскудном помену о аграрном програму речено да треба тежити да се муслимани »изравнају са хришћанима«¹²). Не наводе се никакве појединости и не види се под каквим би се класним условима то изравнање извршило, ако се на њега у том смислу уопште мислило. Могуће је, наиме, да се то изравнање односи на равноправност хришћана и муслимана у борби против турске државе, и на признавање права муслимана да ступају у хришћанске устаничке чете.

С друге стране, ријеч о сарадњи различитих вјера у борби против Турака нужно је додиривала и аграрно питање. На тај је начин и парадокс посебног непомињања тог питања у пројектима тајних организација више избијао на површину. Да су босански муслимани сматрали непријатељима тај би став нужно аплицирао и радикално рјешење аграрног питања у корист раје. Тајни су их пројекти, међутим, сматрали пријатељима, у једнакој мјери као и народе различитих хришћанских вјера. Постоји закључак да је српској »пропаганди био циљ да се народ под Турском обавести да су Ришћани и Кришћани браћа, да имају једног душмана — Турчина; да треба да прегне својом снагом да се ослободи и да му се улије храброст«¹³). Та је одредба о братству православног и католичког дијела народа у Босни и Херцеговини надопуњена у програму рада ових организација тиме што је политичким агентима препоручено да раде на сарадњи и са муслиманима. Међутим, та сарадња схваћена је уз услов очувања само њихових обичаја и вјере. Муслимане је требало »нарочито... наговарати да ће им вјера и њихови фамилијарни обичаји бити поштовани од Срба, као што то њини најстарији обичаји и заслужују«¹⁴). Нема ни помена о поштовању имања босанских муслимана. Нема га, међутим, ни о потреби отимања тих имања. То је тим теже закључити што има помена да је самог Илији Гарашанину било јасно колико је феудално власништво на земљу и спахилук претстављало преживјелу форму која је требала пропасти. Додуше, ти се подаци односе на спахилуке у Влашкој гдје су се сељаци бунили против својих спахија, али су сави по себи довољно карактеристични¹⁵), иако никакво не обавезују на одређене закључке што се тиче политике према Босни.

То треба истаћи тим прије што се у плановима рада ових тајних организација као задатак устаника 1856 г. истиче да у устаничке чете треба примати и босанске муслимане и да је њихов задатак да се боре против Османлија и оних ага и спахија који би са Османлијима држали страну против хришћана и босанских

¹²) Страњковић: Политичка пропаганда Србије, стр. 40.

¹³) Одломак из рукописа Јована Милинковића, Милан Милићевић: Из својих успомена... Годишњица Николе Чупића, XVII 1897.

¹⁴) Страњковић: Политичка пропаганда Србије, стр. 36.

¹⁵) Гарашанин — Стојану Симићу, Кљажевцац, 16 септембра 1848. Преписка Илије Гарашанина. I. Средио Гргур Јаковић, Београд, 1930. САН.

муслимана¹⁶⁾. Шта је предвиђено са имањима ових ага и спахија који би се прикључили народном устанку није у овим упутствима речено. Као да су поштована, па је једна посебна одредба предвиђала казне за оне који би спрјечавали улазак муслимана у устаничке чете. У једнакој је мјери наређено да не треба нападати ове људе који се за план задобити желе. О оваквој сарадњи са босанским муслиманима има и на другим мјестима помена. Та је појава продирала на све поре. Један пријатељ Милана Милићевића, каснијег српског државног функционера, покушавао је у Сарајеву »да се споразуме с католицима, па чак и с неким разборитијим мухамедовцима, али је с овима посљедњима врло мало могао успети«¹⁷⁾.

Иако досадашња литература није забиљежила појаву гаранције феудалних посједа босанским беговима у статутима српских националних организација до 1858, ипак се мора рећи да је она сасвим могућа, јер се политичка пракса у стварању ових тајних организација у Босни и око ње равнала по овој гаранцији беговских имања.

На прољеће 1848 г. ишао је кроз Далмацију дугогодишњи радник у српским тајним организацијама Матија Бан. Стварао је планове о покретању устанка у Босни и Херцеговини и о упаду чета из Далмације у Босну. Том је приликом дошао у посредну везу са ливањским беговима Чизмићима, који су били склони сарадњи под условом поштовања њихових породица и имања. Због тога је Матија Бан у план упада ових чета унјо једну одредбу да се у почетку устанка упуту писмо Чизмићима »јављајући им да је Босна са свих страна нападнута, да и они (устанци) долазе на Ливно са великом силом, а њих савјетују да приволе друге аге на предају града, јер у томе случају оставиће им се имање и живот неповређени; али ако се узму противити биће потуљени они, дјеца им и жене, а ове имање одузето«¹⁸⁾.

Како се овдје ради о појави која је потпуно истовјетна каснијим политичким подухватима и званичним политичким формулацијама о очувању беговских велепосједа, може се закључити да се ове праксе придржавало и у организацијама до 1858 г., без обзира што старија литература која је радила с приступачним изворима није рашчистила то питање.

Тај је рад на сарадњи са муслиманима извирало из самог духа Гарашаниновог »Начертанија« и није био плод касније

¹⁶⁾ Странјаковић: Политичка пропаганда Србије, стр. 36.

¹⁷⁾ Милан Милићевић: Из својих успомена. Овај рад на припремама устанка Милићевић је описао и у дјелу »Село Заселица«: »Треба само одбити неке црквице и украсе, па је остало било са свим онако«.

¹⁸⁾ Матија Бан — С. П. Книћанину, Дубровник, 24 априла 1848. »Грађа« за историју српског покрета у Војводини 1848—1849, I. САН, »Грађа«, књига VIII. Ово ће се питање моћи детаљније објаснити тек након поновне анализе докумената које је користио Странјаковић, а који су ми сада неприступачни.

политичке праксе. У њему је проповиједана слобода свих вјера, па иако није улазило у појединости, у њему је дат виши духовни основ за ове политичке подухвате. Полазило се од убјеђења да начело слободе вјере »свима хришћанима а ко зна да по времену и неким мухамеданцима допасти се мора и задовољити их«¹⁹⁾. Сагласно с тим на истом је мјесту предвиђен и други рад с муслиманима. Требало је објавити једну народну историју Босне »у којој не би се смела изоставити слава и имена неких к мухамеданској вери прешавших Бошњака. По себи се претпоставља да би ова историја морала бити описана у духу славенске народности и са овим у духу народног јединства Срба и Бошњака«²⁰⁾.

Тако би закључак који се из ових података нужно намеће гласио да српске националне организације у својим раним политичким програмима (1848—1858) нису уносиле изричито рјешење аграрног питања у корист сељаштва и да га у исто вријеме нису изричито рјешавале ни против сељаштва. На првом кораку оне су напиле на један осјетљив проблем: ако стају на страну сељака у аграрном питању они су ударали на босанске муслимане за које се постепено привикавало да су славенска браћа и да би требало и њих придобити за политичку сарадњу. Ако би се стало против сељака био би извјесно доведен у питање изглед општег успјеха.

У сваком случају идеја о сарадњи са муслиманима и политика њиховог привлачења у заједничку радњу, удаљавала је ове организације од револуционарног начина ослобођења Босне. До тога се долазило тим прије што сам Гарашанин није вјеровао у могућност аутохтоног народног покрета у Босни »знајући да они без согласја са Србијом нису кадри ништа извршити«²¹⁾. Ради тога се и тајна радња са народом на турској страни није много скривала од турске владе. Гарашанин је ове организације 1848 г. водио тако да њихова радња не испадне непријатељска према Турској. »Французи као да одобравају ове наше жеље, и по свој прилици настојавају код Порте о том, но како ће Порта разумна бити да ово прими, ја још не знам. Она врло ласкаво прима предложења, али је опет тврдоглава, зато не крије јој се сасвим споразумљење наше са околостојећим народима. Наше намере за Порту нису непријатељске, зато она их је дужна пре разумети, него би Аустрија са Русијом доспела чинити какву делидбу од ових провинција, за накнаду изгубљених провинција на другој страни«²²⁾.

¹⁹⁾ »Начертаније« Илије Гарашанина. Писма Илије Гарашанина Јовану Марковићу, II. Додатак.

²⁰⁾ Исто.

²¹⁾ Гарашанин — Марковићу, Крагујевац, 22 августа 1848. Писма Илије Гарашанина Јовану Марковићу, I, стр. 11.

²²⁾ Исто.

Политички рад заснован на »Начертанију« подузман је на легитимним политичким начелима, једнако као и на начелима историског права. Ишло се за тим да се свијету да на знање да Срби желе само да обнове своју стару дједовину. »Наша дакле садашњост неће бити без сојуза са прошлошћу, него ће ово чинити једно зависеће, саставно и устројено цело, и зато Српство, његова народност и његов државни живот стоји под заштитом светог права историског. Нашем тежењу не може се пребацити да је оно нешто ново, неосновано, да је оно револуција и преврат, него сваки мора признати да је оно политички потребно, да је у прастаром времену основано»²²). На тој основи поштовања некадање прошлости и страховање да би усвајање новог компромитовало цијели подухват као револуционаран и превратнички, било је нужно остварити политичку сарадњу с муслиманима. Касније ће се та сарадња развити уз услов очувања феудалних посједа у Босни. Ако такве политике у раним организацијама и није много било, политички и општи духовни услови за њу су већ тада били створени. У оквиру ових раних организација створен је прелудиј за каснију аграрну политику шездесетих година прошлог вијека. Стога је историју Гарашанинових тајних организација нужно посматрати у једној цијели која претставља одређен процес развоја. Рјешење аграрног питања у смислу очувања феудалних посједа дато је у раним организацијама 1848—1858 г. у неразвијеној клици која ће се временом распукнути.

По свој прилици Гарашанин о овом питању није могао да се одлучно определи. Има помена да је још од 1848 г. српска влада почела водити ону политику које се касније држала²³), иако се изричито не помиње да је и тада босанским муслиманима обећавано очување земљопосједа као касније. Иза 1862 г. та ће се политика развити у отворену сарадњу са босанским беговима. Одредба да се гарантују беговска имања тачно се установљавала у каснијим програмима ових српских организација.

Године 1860 дошло је до прекида рада ових српских тајних организација. Тада је створен један »Одбор српско-босански« који се по формалном обиљежју надовезивао на раније Гарашанинове организације, а садржајно претстављао нешто сасвим ново²⁴). Организације на чијем је челу стајао одбор из 1860 године стварале су са знањем и уз помоћ неких руских крутова, а главна подлога њихове дјелатности у Србији били су босански бјегунци

²²) »Начертаније« Илије Гарашанина.

²³) Мићо Љубибратић: Устанак у Египетским и Босни у години 1876. Архив Историског института САН (АИИСАН) Оставштина Матије Бана.

²⁴) Др. Милорад Екмечић: Покушаји организовања устанка у Босни 1860—1862 године. Годишњак Историског друштва БХ, IX 1966.

који су се тамо склањали након неуспјелог устанка 1858. Они су углавном били Босанци. Као и раније био је створен један прстен тајних организација око Босне и у њој самој, које су радиле на припремању народног устанка. Биле су предвиђене устаничке чете и план њихових војних операција. Оно ново што је улазило у овај план била је јасна одредба да треба радити на укидању феудалних односа у Босни и да треба беговску земљу подијелити сељацима. У једном документу под насловом »Једна реч о коначном уређењу порезе и изравнању властеле с хришћанима у Босни«, који је претстављао политичку формулацију цијелог подухвата, јасно се изражавала мисао о укидању феудализма. »На вјек да се укину властела у Босни и њихова феудална права. Да им се све земље као: читлуци, планине, пустаре и мајдани без разлике одузму и народу и правителству народњем поврате»²⁵).

Читав овај подухват био је почет од стране босанске политичке емиграције у Србији и претстављао је својеврсну идеологију народног покрета у Босни. То је био политички наставак пораженог сељачког устанка у сјеверној Босни и преко тога продор сељачке идеологије у српску националну политику прошлога вијека. Он је био превише слаб да би могао битно утицати на промјену смјера те политике и на преображај основних карактеристика српских националних организација.

Осим тога финансиска зависност од неких руских крутова довољно је компромитовала овај рад код српске владе и утицала је да му она никада није поклонила довољно здравог повјерења. У сукобу с првим тешкоћама тај се покрет распао. Главна чињеница која из тога произилази јесте слаба корист тих планова за даље националне организације. Мисао њихова о укидању феудалних имања и босанске властеле у цијели није се пренијела у касније националне покрете. Шири значај овог покрета 1860—62 јесте у томе што он претставља свједочанство политички сазрелог интереса сељаштва за аграрно питање и што значи ону политичку норму у сељачкој историји по којој има да се равнају сви каснији подухвати у рјешавању аграрног питања. Ово је била воља сељаштва која је била изражена у виду политичког програма. Према тој вољи треба упоређивати каснија политичка остварења.

Гарашанинове службене организације почеле су се обновљати након године 1861. Тада је он успоставио везу са архимандритом манастира Дужи Серафимом Перовићем и његовим братом Јованом²⁶). Архимандрит Перовић је успио створити у цијелој

²⁵) »Једна реч о коначном уређењу порезе и изравнању властеле с хришћанима у Босни«. Писао Нико Окан 8 децембра 1860. АИИСАН, Оставштина Матије Бана.

²⁶) Атанасије Николић: Опис радње по предмету општег споразумљења за устанак и оједињење.

Херцеговини један знаменити круг сарадника, међу којима и једнога францезца за рад код католичког народа. Серафим Петровић водио је преписку са Гарашанином преко руског конзулата у Мостару.

Мићо Љубибратић био је остао у Београду и ту, као повјереник српске владе, радио на припремању устанка у Херцеговини. Он је био прво лице преко којег је Гарашанин дјеловао на покрете у Турској, а осим тога је од њега зависио општи обим и карактер рада. Као и остали повјереници српске владе Мићо Љубибратић је био службено издржаван. Његов рад има утолико већи значај што је Љубибратић врлио извјестан утицај на самог Гарашанина.

На овај начин из Србије је било створено доста политичких веза, па је Гарашанин «од времена на време» његовао мисао «да Србија може у Херцеговину поуздано рачунати, која ће готова бити у свако доба да устане, кад јој Србија поручи»²¹⁾.

Након године 1861 у Босни је Гарашанин организовао своје раније агенте. Од 1846 ту је дјеловао сарајевски трговац Богдановић који се послје тога преселио у Брод и ту отворио кафану. Након његове смрти рад је наставио његов син Стево, све до 1878 године. Он је — уз обилату помоћ српске владе²²⁾ — успио да организује у Сарајеву један Главни одбор у коме је радило неколико лица. Тај одбор руководио је радом одбора у Вањој Луци, Маглају, Травнику и неким другим мјестима. Циљ је стварања ових одбора по Босни био «да приутове људе па да готови буду устати кад им се време назначи»²³⁾. Досадашња литература је једногласна у томе да је дјелатност ових организација трајала до 1868 године и да се до тада прекида. Та чињеница није сасвим тачна, јер сличне организације постоје и послје 1868 године, иако се мора закључити да је смрт Кнеза Мисајла, од кога је овај рад битно зависио, представљала запажен термин у историји ових тајних покрета.

Важно је истаћи чињеницу да лица увучена у овај рад одбора за припремање устанка углавном представљају босанске трговце и свештенике. Ово је био један социјални слој који је у већини случајева био посредно заинтересован за аграрно питање и није га носио у својим непосредним захтјевима као сељаштво. Иако је босанско грађанство било у већини «случајева блиско сељачком народу, оно је ипак од њега било одвојено и у социјалном и у политичком погледу. Ту је могуће било да то грађанство уноси у своје политичке планове идеје које су биле потпуно туђе сељацима. То се прије свега односи на одредбе о рјешавању аграрног питања.

²¹⁾ Исто.

²²⁾ 45 дуката мјесечно «због што је у радњи посрнуо». Исто.

²³⁾ Исто.

У расположивим документима се изричито наводи да су ове организације (1861—1868), са Гарашанином и Љубибратићем на челу, радиле на очувању феудалних посједа босанских муслимана. Циљ је био да се и они придобију за овај национални рад са Србијом и да се уз одређене гаранције узвук чак и у повјерљиве послове.

У службеном опису овог повјерљивог рада, који је 1876 г. дао одговорни владин чиновник Атанасије Николић, изричито се вели да је беговима који су пристајали на сарадњу гарантована имовина. «Постигнуто је било споразумљење с неким беговима Босанским, којима је дато уверење, да ће они имати са Србима једнака права и слободну вероисповјест и тако да ће онима осигурана бити личност с иманом, који се заједничком устанку придруже. На против да они, који би противу устанка оружаном фруком устали, неће бити поштеђени»²⁴⁾. Намјера да се неће штедјети они који не пристану уз устанак, не значи много, јер је потврда феудалне имовине присталицама устанка потврђивала политички принцип од којег се полазило.

У поменутом документу није речено на које се вријеме односи ова сарадња са босанским и херцеговачким беговима. Ово је мјесто донешено након описа цијеле радње од 1846 г., али се ипак не може поуздано закључити да се на цијело то вријеме односила, јер расположиви подаци за раније вријеме²⁵⁾ изричито не наводе ову сарадњу у појединостима. Иако се помиње политичка сарадња са муслиманима, ипак се не помиње званична гаранција њихових имања. У том погледу би се закључак могао доијети једино на основу чињенице да су лица одговорна за овај рад и у првој и другој фази била углавном иста. Нарочито је остала битно неизмијењена цијела политичка институција. Илија Гарашанин је водио ове организације и раније и касније и у његовим је рукама била садржана цијела политика на којој су ове организације почивале. Тако је он проводио континуитет овога рада без већих потреса. Ако се и усвоји правило да у првој фази нису била гарантована имања босанским феудалцима, онда се мисла закључити да иза тога није стајала никаква политичка философија него чињеница да сарадња с босанским беговима није била практично остварена у знатнијој мјери. Читава је организација ипак допуштала такву гаранцију феудалних посједа — од почетка 1844 године.

Идеју о сарадњи с беговима по Босни и Херцеговини подржавао је нарочито Мићо Љубибратић. Он је ту политику развијао особито поткрај владе кнеза Мисајла. Године 1866, кад одлази у Херцеговину да припреми народни устанак, он у својој политичкој мисији има задатак да ради на сарадњи са муслиманима.

²⁴⁾ Исто.

²⁵⁾ Код Стратијевића у наведеним дјелима.

Он сам каже да се »мисао измирења међу хришћанима и турцима босанско-херцеговачким гајила у Биограду од 1848 године, али је (била) Љубибратићем живо покренута 1866 године. Тада, одлазећи из Биограда у Ерцеговину он је уверавао о могућности тога измирења првога министра Илију Гарашанина, који му препоручи да на томе живо ради додајући да ће Србија пристати на сваку могућу концесију у томе погледу и дати турским становницима сва јемства»²²).

Поред овога били су поједини бегови позивани у Београд и тамо углављивали сарадњу са српском владом. У њиховој политичкој конверзији битно мјесто заузимало је питање феудалног власништва. Неки бегови из Никшића одлазили су у Београд и тамо се определили за политички рад са Србијом²³). Не треба изгубити из вида да је политичким функционерима српске владе било потпуно јасно на којим се социјалним основама придобивају босански муслимани за политичку сарадњу против Турске. Лица међу беговима који се опредељују за ову сарадњу на прво мјесто стављају потврду својих привилегија. Они су тражили »да им кнез српски својеручно потврди све тапије и привилегије њихове... да им ујемчи слободу вјере... а за то су се обавезали да ће сами дићи устанак против отоманске управе, да ће кнеза српског изабрати за свог владара, и послати му између себе депутацију која ће га у име народа замолити да узме управу над Босном и Ерцеговином»²⁴).

У циљу пропатирања савеза са босанским муслиманима биле су штампане и посебне брошуре угућене на босанске муслимане. У том погледу спомиње се једна под насловом »Риеч хоће петровачкога браћи Турцима»²⁵) у којој се тврдило да су сви Босанци »без разлике вјере браћа: по Богу, језику и отаџбини«. Поред ове има помена и о другим брошурама, иако се о њима у изворима не наводе никакве потребне појединости²⁶).

Поред ових чињеница, постоји још читав низ докумената који потврђују да је сарадња са муслиманима у Босни и Херцеговини схваћена у смислу очувања феудалних посједа босанских бегова. Према томе, политички значај у овој сарадњи придавао

²²) Мићо Љубибратић: Устанак у Ерцеговини и Босни у години 1875.

²³) Саво Љубибратић—Тодор Крушевац: Прилози за проучавање херцеговачких устанака 1875—1878. »Годишњак Ист. друштва БиХ«. VII 1956. О овоме има још више података.

²⁴) Мићо Љубибратић: Устанак у Ерцеговини и Босни у години 1875.

²⁵) Др. Јулијан Јеленић: Култура и босански францезци. Сарајево, 1915, стр. 200.

²⁶) Thomas Herkalović: Vorgeschichte der Occupation Bosniens und der Herzegovina. Згб. 1906, стр. 36.

се особито сарадњи са посједничким дијелом босанских муслимана. Читав ток сарадње за вријеме кнеза Михајла одвијао се у том смислу и био му је до краја подређен.

Историска литература није била обавијештена о постојању српских националних организација по Босни и Херцеговини и након године 1868. Претпостављало се да би могло бити неких преостатака одраније, али да у службеној форми те организације нису постојале. Дјеломично је за то крив и службени опис ових организација од Атанасија Николчића који је он писао 1876 г. О постојању тих организација он није био обавијештен. Међутим, главни разлог овог непознавања је недовољна истраженост архивске грађе за ово питање.

Одмах након смрти кнеза Михајла Намјесништво је одлучило да настави са његовим политичким радом и да у босанским »нахијама међу нама на ново оживи ону надежду, коју су имали за живота Блаженопочившег књаза»²⁷). У том циљу започело се наново стварати тајне организације на турском подручју. О њиховој дјелатности водио је бригу намјесник Јован Ристић, а најближе лице које је с њим у том послу сарађивало био је архимандрит Нићифор Дучић. Он је водио једно одјељење у српском министарству спољних послова, чија је формална задаћа била да се брине о школама на турском подручју и њиховом помагању училима и материјалом²⁸). Споредна му је задаћа била у сјеници и састојала се у томе да је Дучић водио надзор над политичким радом међу народом у Турској.

Поред Дучића, још су два лица радила на овим политичким подухватима: Нико Окан и Мићо Љубибратић. Овај први је био пребјегли босански трговац и за свој тајни рад је од српске владе примио 15 дуката мјесечно. Године 1860 он је био једно од главних лица у »Српско-босанском одбору«, али се брзо преобратио и постао повјерљива особа српске владе. Задатак је ових лица био да преко босанских трговаца стварају ланац тајних организација које би у Босни и Херцеговини требале организовати народни устанак против турске власти. Након овога времена створене су агенције по неким босанским градовима²⁹). Главни радници у овој радњи били су мали трговци.

Српска влада тражила је од Нико Окана да створи један политички план који би служио као основа за читав овај по-

²⁷) Нико Окан — Јовану Ристићу. 1 октобра 1868. АМИСАН Инв. бр. 12/23.

²⁸) Јован Ристић: Спољашњи односи Србије новијег времена III, стр. 279.

²⁹) »Плата ађентима за мјесец октобар 1868 год.« Дипл. архив Дубровник, Благајна МИД. Фасц. I, »Национални рад« X 4.

духврат. Тај план био је готов у септембру 1868 године⁴⁰), али је 1870 био преформулисан и прерађен, тако да садржајно није ништа изгубио од своје прве верзије⁴¹). По томе плану било је предвиђено припремање народног устанка на турској страни. Подијелено је босанско-херцеговачко подручје и створена мрежа уставничких чета које би требале водити устанак. Тај план је предвиђао да и Србија ступи у рат с Турском. Српска војска је имала да извојује главну побједу и да понесе највећи терет у ослобођењу Босне и Херцеговине. Окан, са вођством овог покрета, није гайно довољно повјерења према покрету самога народа и сматрао је да је »устанком самога народа ослобођење посве несигурно. Несигурно је зато, што тај народ не има вођа, не има оружја, што је на три вјере поцјепан и што нема свијести народности своје«⁴²). Ово неповјерење према покрету властитог народа омогућило је да се и захтјеви тога народа не поштују и да се подређују унапријед прописаној идеологији.

Ове организације које се стварају након 1868 г. нису трајале до почетка великог устанка 1875 године. Оне су се угасиле нешто раније, на тај начин што је српска влада од 1873 г. одбијала да помаже лица одговорна у овом раду и што је одбијала сваки тајни рад на турској страни. Тај прекид односа са босанско-херцеговачком емиграцијом и забрана дјелатности тајних организација почива на промјени политичких принципа на којима је српска влада дјеловала.

Што се тиче социјалног програма ових организација, он је био досљедно проведени на принципу очувања феудалних посједа у Босни, које је претстављало услов за сарадњу муслимана у устанку против Турске. У пројекту ових организација 1868 године предвиђено је да би у прогласу привремене владе након избијања устанка требало навести да се муслимани позивају у чете, »да ће се ниов закон, обичаји и имање као свето поштовати, да ћеду само-право у свему уживати, да смо сви рођена браћа на крви, језику и предјелу у којем заједно живимо и умиремо. А господарима од земљишта — да се објављује: како им се нећеду спахилуци никад одузети, но да ће се одношај између њих и раје друге уредити и тврдо за на вјек узаконити договором на обштој народној скупштини тако, да ни за једну страну криво бити неће«⁴³). Није наведено како би се ово ново уређење односа раје и бегова на спахилуцима уредило. Да се око тога није водило много бриге види се по томе што се у прерађеном програму из 1870 г. није уопште ни спомињало. Умјесто тога једноставно се давала гаранција спахијама за њихова имања. »Сваком приликом

да се дају прокламације муслиманима да смо браћа и да се спахије убиједо да ће им се спахилуци законом ујемчити«⁴⁴).

Рад са беговима је претстављао политички аксиом од којег је српска влада полазила у раду на припремању устанка. У складу с тим, свим политичким повјереницима и мањим радницима давана су упутства да распростиру идеју помирења између хришћана и муслимана. Хватана је веза с босанским и херцеговачким беговима и увлачени су у овај повјерљиви рад српске владе. У више наврата долазили су неки бегови у Београд и ту је с њима склапан споразум. Главни услов који су ови бегови постављали, кад су се једном одлучили на сарадњу, био је да им се очува посјед и да им се не дира у вјеру⁴⁵). Оба та услова српска је влада прихватала.

И на други начин радило се на придобивању босанских бегова. Некад је у томе потстицај долазио и од самих босанских политичара, који су се већ давно били помирили с том идејом очувања земљишног велепосједа у Босни. Године 1870, босански трговац и познати устаннички вођа из каснијег времена, Јово Ерцег Скобла, увјеравао је српску владу о потреби сарадње с босанским муслиманским племством. По његовом суду требало им је гарантовати вјеру и имање⁴⁶). У октобру 1870 он је саставио једну листу »Бошњака муслиманских који су у народу врло познати и уважени који су нашој страни доста наклони и лако се за њу задобити могу«⁴⁷). На тој листи он је поменуо 16 најпознатијих бегова, углавном из централне и западне Босне. То су онда била међу најугледнијим именима код босанских муслимана.

Поред овога рад са босанским беговима подузимао је и капетан Орешковић⁴⁸) и некадашњи повјереник српске владе Петар Узелац⁴⁹). И он је у преговорима с босанским беговима пристајао на услов очувања беговске имовине⁵⁰). То је био читав један политички систем који се седмдесетих година толико разбуктао да је потпуно подредио све друге политичке потезе и претстављао цијелу једну политичку доктрину. Тих година доживјела је ова идеја кулминацију процеса лаганог сазријевања од њеног историског почетка 1844 године. Тада је српска политичка мисао у овим тајним организацијама била далеко од сељачких класних

⁴⁰) АИИСАН Инв. бр. 27/367.

⁴¹) Саво Љубибратић — Тодор Крушевац: Оп. cit.

⁴²) Скобла је то писао из Цариграда гдје се 1870 бавио као претставник народа у једној делегацији из Босне. V. извјештај српског посланика Христијана МИД, Терашја, 29 септембра 1870. Архив САН, Президијали Филипа Хростића, I стр. 360.

⁴³) Исти 13 октобра 1870. Иста збирка стр. 373.

⁴⁴) Албини — Ристићу, Загреб, 23 марта 1870. АИИСАН Инв. бр. 26/488. бр. 26/622.

⁴⁵) Исти — истоме. 12 априла 1871. АИИСАН Инв. бр. 26/650.

⁴⁰) АИИСАН Инв. бр. 27/366.

⁴¹) АИИСАН Инв. бр. 27/367.

⁴²) Нико Окан — Јовану Ристићу, 4 јануара 1869. АИИСАН Инв. бр. 12/28.

⁴³) АИИСАН Инв. бр. 27/366.

покрета. Главни елемент те идеологије био је таквим покретима потпуно супротан.

Негдје је погстицај за овакву сарадњу долазио и од неких бегова. Године 1868 неки херцеговачки бегови су тражили уједињење са Србијом под условом да она остане вазална према султану и «да се чифлуци, земље и непокретности ага не отимају нити силом нити са дозвољењем царским, но они сами да их могу својевољно продати и ове њине земље да им буду осигуране и кметови да дају агама по старом, т. ј. као што је прије 30 година даван десетак, без икаква кулечења». Поред овога постављени су још неки услови⁴¹⁾.

У свим досадашњим случајевима радило се о очувању беговске имовине у цјелини. Поред тога има помена да је негдје програм српских тајних организација у аграрном питању био окренут на одузимање само једног дијела имања босанских феудалаца⁴²⁾. Међутим, та је мисао врло мало заступљена прије устанка 1875 и главне ће присталице добити у његовом току.

Радници у овим српским тајним организацијама постали су 1875 г. политичко вођство народног устанка. Занимљиво је пратити како се и тада, пред лицем типично селачког класног покрета, потезу старе идеје сарадње са муслиманима и очувања племићких посједа. У јуну 1875 г. Љубибратић је издао један проглас херцеговачким муслиманима у коме је једна тачка гласила: »Нека је сваком уједначена имаовина (мал) и све што му је мило и драго⁴³⁾«. У сјеверозападној Босни, Петар Узелац је био овлаштен од вођства устанка да преговара с беговима о заједничкој сарадњи са устанцима против турске власти. Као политички услов за ту сарадњу нудио је »равноправност у свему, као и неповредивост имовине⁴⁴⁾«. Има више доказа о покушајима пробојења у живот ове сарадње са беговима уз услов очувања њихове имовине у вријеме устанка 1875—78 г. Иако је тај устанак био права аграрна побуна, нису се довољно поштовале селачке социјалне тежње, па је једна стара политика која се сад претво-

⁴¹⁾ Хамзибег Ризванбеговић — Српској влади. V. чланак Хасана М. Ребца, Наши муслимани за време Херцеговачког устанка. »Споменица о Херцеговачком устанку 1875 године«. Београд, 1928.

⁴²⁾ Thomas Herkatorvić: Vorgeschichte der Occupation Bosniens und der Herzegovina. Стр. 35. »So geschah es, dass der Mohamedaner Tallirović, Viehhändler aus Sarajevo, bei seiner Rückkehr aus Serbien serbische Broschüren nach Sarajevo mitbrachte, in welchen den Mohamedanern Himmel und Erde versprochen wurde, wenn sich dieselben an Serbien anschließen. Die Serben begingen dabei eine Unvorsichtigkeit, in ihren Broschüren zu betonen, dass auch die Christen einen Theil des Grund und Bodens bekommen sollten«. Херкаловић је био обавјештен о сарадњи српске владе са босанским муслиманима. Стр. 34—35.

⁴³⁾ Љубибратић: »Браћи Србима мухамеданског закона«. АИИ САН Оставштина Матије Бана.

⁴⁴⁾ »Застава« бр. 8, 27 јануара 1876.

рида у политичку традицију стално избијала на површину и увијек се понављала. Ова политика досљедно се проводила у дјело у току цијелог тога устанка, а нарочито је избила на површину приликом ступања Србије у рат против Турске 1876 године. Српска је влада стајала иза те политике.

*

Сад је питање какви су били разлози да се ова политика уопште може проводити и каква је њена шира историска условљеност. Без сумње да је главни разлог за то чињеница да босанско селаштво није учествовало, нити је могло утицати, на обликовање ове идеологије која је била у основи дјелатности српских тајних организација од 1844 године. Она је формирана далеко од босанских села, а њени носиоци били су босански трговци. Нејако хришћанско грађанство по босанским паланкама било је довољно отуђено од селаштва да се могло занимати и политичким потезима који су били супротни и потпуно ишли на штету селаштва. Има довољно доказа о подвојености селаштва и грађанства, ако су они уопште потребни при овако изложеној идеологији, коју прихватају босански трговци.

Не треба много анализирати раскорак ових тајних организација са покретом југославенског селаштва на турском подручју у прошлом вијеку. Цијела се мудрост тога закључка састоји у чињеници да историски није постојала чврста веза између ових организација и селачких устанака. Довољно је упозорити да је у хронолошком оквиру историје ових организација било више селачких устанака на турској страни. Дугогодишњи устанак Луке Вукаловића у Херцеговини, селачки устанци у Босни 1858 године падају у вријеме дјелатности ових организација. Уз ове би се могло поменути још више мањих покрета селаштва локалног и ефемерног значаја, а да се не спомиње латентна криза друштвених односа у Босни у чијем је средишту било аграрно питање. Ни у једном од ових селачких покрета српске тајне организације нису битно учествовале. Оне су планирале устанке и ратове, потезале мачеве на турско господство, а народни су устанци крај њих постојали не у плановима него у стварности. Већ доказ не треба да ти селачки устанци овакву идеологију нису претпостављали и да је она своја друштвена улогија налазила у босанском грађанству. То грађанство одвајало се од селаштва не само у једном вишем степену по томе што је заступало идеје које селјак није могао прихватити, него и директно по томе што га селаштво у много случајева осуђује. Чак и неки политички радници из ових организација осуђивали су држање босанских трговаца и сматрали их одвојеним од народа. »Наш је готово сваки трговац у правом смислу привилегисани араџија, јер ово је једна каста људи, која се избила из масе народа и скупила се у вароши око турака, те с њима у дослужу и ортаклужу

роби и отима од народа и последњу крајцару а гони сваки на-
предак и заклетни су врагови просвете⁶⁴⁾). Чак под претпоставком
да се урачуна и одбије извјесна претјераност која из оваквих
текстова избија остаје ипак чињеница да су они знак како је
повољност сељаштва и грађанства већ била историјски ретиро-
вана и да је политички постојала. Поред овога има још доказа
о оном расцепу, иако не треба губити из вида да су босански
трговци углавном сматрали похетство устанка 1875 године, као
што су прије тога представљали опште политичко вођство.

Други је разлог тај што је расположење босанских мусли-
мана често давало за право да се с њима стварају политички
савези. Њихови покрети против централне власти у Цариграду,
остали су средином прошлог вијека политички неискористени.
Гарашанин је давао знаке да се негативно односи према њима,
али су они касније без сумње постали она политичка авст коју
су сви српски политичари држали пред очима. Њихова против-
османлиска расположења требало је у сваком случају до краја
искористити. То се могло постићи тим прије што су та распо-
ложења с времена на вријеме избијала на површину. Криза тур-
ског система која почиње општим осиромашењем народа водила
је повећању незадовољства и муслиманског дијела народа са
турском владом. Знаци тога нерасположења виђали су се у осуди
опорезовања и његовог сталног пораста. Године 1870 из Босне
су подношени политички захтјеви турској влади за економским
олакшицама и неким политичким уступцима⁶⁵⁾). Иако су ти за-
хтјеви подношени у име цијелог народа, у неким од њих босански
муслимани су тражили политичке уступке за себе (командна
мјеста у босанској војсци, домаћи чиновници) и представљали су
њихове политичке захтјеве. Још у фебруару 1875 г., у освит вели-
ког сељачког устанка, поднјели су «бегови, аге, трговци и прет-
стојници мјеста», из сарајевског санджака једну молбу турској влади
за економским олакшицама, протестујући против привредне по-
литике владе, ради које ће, за њих, и Босна доживјети жалосну
судбину Анадолије⁶⁶⁾). Почетком те исте године турска је влада
била незадовољна држањем херцеговачких муслимана, сумњичећи
их да сарађују са хришћанима⁶⁷⁾.

Ако се овоме дода да су неки од босанских и херцеговачких
бегова пристајали на политичку сарадњу са српском владом и

⁶⁴⁾ Прото брчански Стеван Петковић — «Високо преосвећеном госпо-
дину» Брчко, 2 јуна 1875. ДАД 1875. Фасц. I, «Босна — Херцеговина», В/2.

⁶⁵⁾ Те захтјеве пренио је српској влади посланик Божићевић. Тера-
пија, 28 јуна 1870. АСАН Президијали Филипа Христића. I стр. 299. По-
себно је издвојено 11 захтјева.

⁶⁶⁾ Превод молбе на њемачки. Уз извјештај Теодоровић — Андрашићу
12 априла 1875. Државни архив Сарајево. Бр. 123/1875.

⁶⁷⁾ Магазиновић — Божићевићу. Цариград, 1 јула 1875. ДАД 1875.
Фасц. IV, П/5 VII.

ради тога ишли и у Београд на споразумљење, онда је лако схпа-
тити општу духовну атмосферу у којој се она политика одвијала.
Чак су и неки страни путници кроз Босну учинили извјесне
симпатије босанских муслимана за кнеза Михајла⁶⁸⁾). Не треба
имати илузија да су ово биле опште појаве. То су
били само елементи извјесних појава који никако нису прет-
стављали главно обилежје расположења босанских муслимана.
На тој основи није било тешко надовезати политичке погезе, да
се извјесни елементи сарадње за коју је постојала узајамна на-
клоност, сада искористе и прошире и да се у њиховом сталном
јачању нађе једно политичко полазиште за будућност.

На тим основима било је могуће подузмати сарадњу између
босанских феудалаца и повјерљивих српске владе иако је на при-
глед изгледало да је између њих стајао непрестив јаз. У
оваквим околностима сељаштво је било сјајно општењено. Поли-
тички програми који су привидно каналисали сељачко социјално
незадовољство у основи су ишли за тим да се то њихово неза-
довољство у екстремном облику, некако заобиде и да се босанска
раја помири са својим господарима и уз минималне узајамне
уступке заједнички подигне против Османлија. Историјске после-
дице овакве политике су огромне. Класне разлике између бо-
санског сељаштва и босанског грађанства сад су се прошириле
и допунале њиховим политичким разликама. Као природан фацит
овога је непризнавање сељачких социјалних покрета као једино
могућих ослободилачких покрета и немогућност да се они уклопе
под овим околностима у један широки народни покрет против
Турске. Под овим околностима немогуће је било подићи народни
устанак, јер већина хришћанског народа није могла наћи задово-
љење у оваквим програмима. Постављене на такву основу, са
Гарашанинових националних организација љушти се свака ми-
стерија: нема тајне зашто ове организације нису биле у стању
да покрену народни устанак и зашто се у историјски идентифи-
кованим народним покретима не могу установити прсти српских
службених организација. Ти покрети су имали своју аутохтону
основу и нису се надовезивали на Гарашанинове политичке пла-
нове и његове тајне организације.

То је, међутим, само једна од последица овакве политике.
Друга је последица била та да је приврженост босанског гра-
ђанства овим идејама осамљивала сељаштво и на тај начин поли-
тички осиромашавала његов покрет. Сељачки устаници су били
једини значајни покрети против Турске, а сељаштво је била она
револуционарна снага на којима је рушење турске државе изну-
тра могло почивати. Кад класне тежње сељаштва у овим плашо-

⁶⁸⁾ Mackenzie — Irby, Travels in the Slavonic Provinces of Turkey in
Europe. Лондон, 1877. Стр. 9—10.

вима српских тајних организација не бивају формулисане и на тај начин не бивају смјештене у националну политичку идеологију онда те тежње нису политички легализоване и остављене су да и даље буду предмет социјалне стихије. На њима се не изграђује политичка идеологија, па је на тај начин из темеља извучен један камен који је носио главну тежину цијеле зграде. Мање је значајно питање зашто су ове организације од 1862 г. изричито признавале очување беговског посједа од питања зашто га и тамо гдје нема те изричите гаранције (1844—58) нису разарале и препуштале сељацима да га подијеле у смислу њихових аграрних захтјева.

Конституисање сељачких социјалних захтјева у националне политичке идеје имало би за последицу револуционисање тих идеја и опште радикализовање покрета под којима су оне ницале. Не треба ипак изгубити из вида да је овдје стварана једна грађанска идеологија са њеним либералистичким, а не револуционарним премисама. Ова је идеологија, претпостављала широку политичку толеранцију и вјерску трпеливост какву сељачки покрети никада нису имали. Кад грађанска идеологија уједињена заобилази ове сељачке класне захтјева и не конституише их у свој програм, она има за последицу политичку осамљеност сељаштва, а не оплемењивање његових покрета и гашење њиховог екстремизма. Не формирајући се на бази националне политичке етика сељачких класних покрета средином прошлог вијека, који се историски надовезују на питање српског националног ослобођења и уједињења, била је нужно својена у оквиру сељачких племенских заједница и у најширем виду — у оквиру једне вјере. На тај начин ни националне идеје нису могле постати опште прихватљиве у једном друштву које је било разбијено на више вјера. Тако ове тајне организације осамљујући сељачке покрете имају за последицу да се варваризује национализам тих сељачких покрета и да се он лишва виших видова политичке толеранције, па се његови оквири својени на религиозне мјере: чија вјера тога и нација. Демократичан у својој социјалној основи српски је национализам кроз сељачке покрете даг у виду пуританске искључивости, која је била мање видљива у односу међу различитим хришћанским вјерама него међу хришћанима и муслиманима. За ове задње једва се у сељачким устанцима налазило поштовања.

Грађанска је идеологија овдје покушала одирати историску мисију народног помирења заобилазећи босанско сељаштво. Нема сумње да је код босанских муслимана ова идеологија имала неког изгледа. Њен политички бродолом лежи у чињеници да та идеологија у Босни није имала одговарајуће друштвене подлоге. Тамо се политичко јавно мишљење није могло створити на основи програма ових тајних организација, јер је огромна већина народа била сељачка.

У оваквим околностима нужна је ревизија оцјене ових тајних организација, која се мора завршити закључком да су ове организације почивале на грађанској основи. Она је имала два вида. С једне стране она је нужна од себе одвајала босанско сељаштво иако је претпостављала да ће га везати. С друге стране, она је својим прокламовањем јединства свих вјера (православне, католичке и муслиманске) и братства међу народима тих вјера садржајно била обогачена. Она није била у оном смислу национална како је српски национални покрет каснијих времена био. Иако формално српски национални покрет ове су организације добивале један шири југословенски садржај. Форма овдје није била сасвим у сагласности са садржајем. Није онда никакво чудо да су у овај покрет били уклупани и претставници хрватског народа. Много франјеваца било је организовано у овим организацијама, па нема никаквог парадокса у томе да су најбољи политички повјереници српске владе — као Иван Франо Јукић — у исто вријеме били и највећи Југославени. Кад се то рано грађанско југославенство крије под различитим именима — онда се оно крије некад и под националним именима.

Ово се може закључивати тим прије што су у овај тајни рад у Босни били укључивани не само босански братри, за које се могло претпостављати да политички нису били изграђени у смислу хрватског национализма, него и легални претставници хрватске националне политике. У службеном опису ових тајних организација и цијелог овога тајнога рада који је оставио Атанасије Николић (био је одговорни фактор у овом раду) помиње се да је за овај рад у Босни била задобијена и хрватска Народна стража из Загребца, и да се захваљујући томе овај рад проширио не само у Босни него и у хрватској граници. »И пре мацарске буне имали смо споразумљење са босанским братровима и Србија је на томе радила да се један од братрова наименује за бискупа у Босни, како би са Бошњацима католичке вере били у сагласију, кад до устанка дође. После мацарске револуције придружи се српској тежњи и бискуп Штросмајер, па и он изда упутство босанским братрима да ствар устанка заједнички потпомажу... Које настојавањем агента Богдановића, које помоћу бискупа Штросмајера и његових поштоватеља придобије се у граници знаменити број официра и подофицира за устанак, а с њима и граничара. Официрима беше обећано да ће примљени бити у српску војску с једним чином више. И народна партаја у Загребу ступи са Србијом у заједничку радњу па услед тога састави она главни одбор за онај крај у Загребу. Овоме беше председник Мразовић. Овај је одбор имао своје пододборе свуда у границама и у Далмацији. Тако беше сасвим организована ствар 1866 године за општи и сагласни устанак«⁶⁰).

⁶⁰) Атанасије Николић: Опис радње.

Овдје једна ствар стоји под знаком питања: Штросмајерова сарадња са српским националним програмима. Могуће је да је било неке сарадње, али је она 1858 г. била искључена изричитом напоменом српским агентима да се морају чувати Штросмајерове »католичко-хрватске« пропаганде⁶¹⁾.

Ови и други докази дају за право тврђи да је у овим српским тајним организацијама било више југославенског садржаја него што се могло претпостављати. Колико га год ту било, један од недостатака ових покрета јесте заобилажење сељаштва и недовољно поштовање његових сељачких захтјева. Њиховим покретима ови су планови давали једну вишу форму толеранције, али их и осамљивали и смањивали њихову револуционарну особину. Ти су покрети на тај начин остајали мали покрети без шире идеологије изван њиховог непосредног сељачког искуства и нису били у стању да се икад исчауре у велики балкански и југославенски покрет. Негирајући аграрни програм Гарашанинових тајних организација сељачки су покрети у исто вријеме заобилазили његову политичку ширину и толеранцију. Политичка идеологија сељаштва у овом погледу није била формирана, па ће и њене елементарне формулације⁶²⁾ бити у сјени праксе у појединим сељачким устанцима.

Ови политички планови Гарашанинових тајних организација надживјеће њих саме, па ће се пренијети и у велики устанак 1875—78 г. Ту у једној сељачкој стисци они ће показати сву своју свјештну немоћ и све катастрофалне посљедице које нужно избијају на површину кад се једна национална идеологија формира на основи недовољног уважања захтјева сељаштва.

ZUSAMMENFASSUNG

DIE NATIONALPOLITIK SERBIENS GEGENÜBER BOSNIEN UND DER HERZEGOWINA UND DIE AGRARFRAGE (1844—1875)

Der Verfasser behandelt das Verhalten der serbischen nationalen Bewegungen in Bosnien und der Herzegowina wie auch die Agrarfrage in diesen türkischen Gebieten. Im Jahre 1844 stellte der serbische Staatsmann Ilija Garašanin ein politisches Programm (»Načertanije«) auf, das der serbischen Nationalpolitik viele Jahre hindurch als Grundlage diente. Nach diesem Programm war es die Aufgabe Serbiens, das türkische Imperium allmählich zu zerstören und auf dessen Trümmern den eigenen Staat wiederaufzubauen, wobei das politische Patronat Rußlands und Österreichs gemieden wurde. Seit 1844 bestanden in Bosnien und der Herzegowina mehrere Geheimorganisationen. Gegründet von der serbischen Regierung, wurden sie von dieser auch angeführt, und zwar mit dem Ziel, in diesen Gebieten eine Volkserhebung hervorzurufen und so die betreffenden Territorien unter ihre Verwaltung zu bringen.

⁶¹⁾ Страњковић: Политичка пропаганда, стр. 36.

⁶²⁾ »Једна реч о коначном уређењу порезе и изравњању власти с хришћанима у Босни« из 1860. предвиђала је политичку толеранцију и братство међу свим вјерама у Босни и Херцеговини.

Der Autor analysiert die Programme dieser Geheimorganisationen bis zum Aufstand von 1875, vor allem die Bestimmungen zur Agrarfrage. Er kommt zum Schluß, daß in diesen Programmen — insbesondere nach 1862 — ausdrücklich verlangt wird, in die politische Tätigkeit um die Vorbereitung des Aufstandes gegen die Türken auch die bosnischen Mohammedaner — unter Gewähr ihrer feudalen Privilegien — hineinzuziehen. In diesem Sinne wurde den bosnischen und herzegowinischen Begs die Erhaltung ihrer Großgrundbesitze vielfach garantiert.

Da alle Bauernaufstände jener Zeit das Bestreben hatten, die Agrarfrage zu lösen und die Großgrundbesitze der Begs abzuschaffen, folgert der Verfasser, daß zwischen der Ideologie der Bauern und den politischen Ideen dieser Organisationen ein Zwiespalt herrschte. Diese Organisationen beruhten nicht auf einer revolutionären, sondern auf einer liberalistischen Grundlage.